

İbrâhim Hakkı'nın oğullarına, hanımlarına, dost ve yakınlarına yazdığı mektupların büyük bir kısmı halen torunlarının elinde olup bunların çoğunu Mesih İbrahimhakkıoğlu *Erzurumlu İbrahim Hakkı* adlı eseri içinde yayımlamıştır (bk. bibl.). İsmet Binark ve Nejat Sefercioğlu tarafından İbrâhim Hakkı'ya nisbet edilen eserlerin listesiyle, hakkında yapılan yayınları ihtiva eden bir eser yayımlanmıştır (*Erzurumlu İbrâhim Hakkı Bibliyografyası*, Ankara 1977).

BİBLİYOGRAFYA :

İbrâhim Hakkı Erzurûmî, *İnsâniyye*, Süleymaniye Ktp., Düğümlü Baba, nr. 452, vr. 341^b; a.mlf., *Divân*, İstanbul 1263, s. 11, 174; a.mlf., *Ma'rifetnâme*, İstanbul 1310, tür.yer.; *Osmanlı Müellifleri*, I, 33-36; *Hediiyetü'l-Ârifîn*, I, 39-40; Cemâleddin Server Revnakoğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Ma'rifetnâmesi*, İstanbul 1961; Mesih İbrahimhakkıoğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, İstanbul 1973; Lütfi Göker, *Fen Bilimleri Tarihi*, Ankara 1984, s. 322-328; Ömer Özyılmaz, *İbrahim Hakkı Erzurûmî'nin Tertib-i Ulûm İsimli Eserindeki Eğitimle İlgili Görüşleri* (yüksek lisans tezi, 1986), ÜD Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 10-14; Âmil Çelebioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Ankara 1988, tür.yer.; a.mlf., "Kıyâfet İlmî ve Akşemseddinzâde Hamdullah Hamdî ve Erzurumlu İbrâhim Hakkı Kıyâfet-nâmeleri", *EFAD* (Ahmet Caferoğlu Özel Sayısı), XI (1979), s. 305-347; Orhan Okay, *Sanat ve Edebiyat Yazıları*, İstanbul 1990, s. 101-109; Hayrani Altıntaş, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Ankara 1992; Cemil Akpınar v.dğr., *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, İstanbul 1997, s. 487-491; Numan Külekçi - Turgut Karabey, *Erzurumlu İbrahim Hakkı-Divân*, Erzurum 1997, s. 20-31, 42-45; Uğur İbrahimhakkıoğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve İki Torunu Feyyaz Efendi ile Zakir Bey*, Ankara 1998, s. 15-40; Mehmed Ali Ayni, "Şeyh İbrâhim Hakkı", *DEFM*, sy. 2 (1332), s. 117-130; Sami Önal, "190. Ölüm Yıldönümünde Erzurumlu İbrahim Hakkı (1703-1780)", *TK*, VIII/95 (1970), s. 791-796; Sadi Irmak, "Tıp Tarihi: İbrahim Hakkı (1703-1780) ve Pozitif İlimler", *İİ Tıp Fakültesi Mecmuası*, XXXVI, İstanbul 1973, s. 133-168; Ekmeleddin İhsanoğlu, "Batı Bilimi ve Osmanlı Dünyası: Bir İnceleme Örneği Olarak Modern Astronomi'nin Osmanlı'ya Girişi", *TTK Belleten*, LVI/217 (1992), s. 749-757; İskender Pala, "Erzurumlu İbrahim Hakkı'da Nâbî Tesiri", *Erdem*, sy. 19 (1991), Ankara 1993, s. 215-227; Emrullah Yüksel, "Erzurumlu İbrahim Hakkı (1703-1780)'da Dini ve Pozitif İlimler Birbirini Tamamlar", *EAÜİFD*, sy. 11 (1993), s. 1-7; Abdulkuddûs Bingöl, "Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın İlim Anlayışı", *Felsefe Dünyası*, sy. 9, Ankara 1993, s. 14-20; Mustafa Yıldırım, "Erzurumlu İbrahim Hakkı'da 'Tekâmül' Anlayışı", *EFAD*, sy. 21 (1995), s. 195-203; Nurettin Ceviz, "Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretlerine Ait Bir Yazma: Mecmû'atu'l-'irfâniyye", a.e., sy. 23 (1996), s. 85-97; Abdülhakî Gölpinarlı, "İbrahim Hakkı, Erzurumlu", *TA*, XIX, 507-508; Ali Ekber Diyanet, "İbrâhim Hakkı", *DMBİ*, II, 487-488.

MUSTAFA ÇAĞRICI

İBRÂHİM HAKKI KONYALI

(bk. KONYALI, İbrahim hakkı).

İBRÂHİM HAKKI PAŞA

(1863-1918)

Osmanlı sadrazamı.

18 Nisan 1863'te İstanbul'da doğdu. Babası şehremâneti meclis reisi Sakızlı Mehmed Remzi Efendi'dir. Beşiktaş Rüşdiyesi'ni bitirdikten sonra Mekteb-i Mülkiyye'nin idâdî ve yüksek sınıflarında eğitimini tamamlayarak mezun oldu (1882). Maaşsız stajyer memur olarak Hariciye Nezâreti Tahrîrat Kalemi'nde göreve başladı, stajını tamamlamasının ardından Mâbeyn-i Hümâyün mütercimliğine tayin edildi (1883). Hukuk ve Ticaret mekteplerinde tarih, idare hukuku, devletler hukuku, ticaret hukuku derslerini okuttu; aynı zamanda padişahın Fransızca tercümanlığına getirildi (1891). Mekteb-i Mülkiyye'de de idare ve devletler hukuku derslerini vermekle görevlendirildi. Geçici görevlerle İtalya ve Yunanistan'a gönderildi. Chicago sergisine birinci komiser olarak tayin edildi. Sıhhiye Meclisi üyeliği yaptı. Mâbeyn-i Hümâyün mütercimliği görevi uhdesinde kalmak üzere o zamana kadar daha çok yabancılardan bulunduğu Bâbıâli hukuk müşavirliğine getirildi (1894). Devletler hukuku konusundaki uzmanlığından dolayı çeşitli milletlerarası komisyonlarda Osmanlı Devleti'ni temsil etti. Alman İmparatoru II. Wilhelm'in İstanbul'u ziyareti sırasında maiyet memurluğunu yaptı (1898).

İbrâhim Hakkı, II. Meşrutiyet'in ilânından bir gün önce kurulan yedinci Said Paşa kabinesinde Maarif nâzırı olan Hâşim Paşa'nın istifası üzerine Maarif nâzırı oldu (2 Ağustos 1908). İki gün sonra kurulan Kâmil Paşa kabinesinde de yerini korudu ve Dahiliye nâzırlığı vekâletini de üstlendi. İtirazlar üzerine kabinede yapılan değişiklikle Dahiliye nâzırlığına asaleten tayin edildi (24 Ağustos 1908), Maarif nâzırlığını da bir süre vekâleten yürüttü. Bu sırada yapılan memur indirimi dolayısıyla açıkta kalan pek çok kaymakam, muhtar ve valinin baskısına mâruz kaldı; basının saldırılarına rağmen parlamento seçimlerinin yapılmasını sağladı. Fakat seçim konusunda ortaya atılan usulsüzlük iddiaları yüzünden meclisin toplandığı gün istifa etti (17 Aralık 1908). Ardından Roma'ya büyükelçi olarak gönderil-

di; İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin baskıları karşısında istifa etmek zorunda kalan Hüseyin Hilmi Paşa'nın yerine vezâret rütbesiyle sadrazam tayin edilinceye kadar (28 Aralık 1909) orada kaldı. Yeni görevine başladıktan (12 Ocak 1910) sonra meclise sunduğu hükümet programında İttihatçılar'dan memnun olmayanlara karşı "adl ü ihsan" politikası izleyeceğini söyledi. Fakat kabinenin teşekkülüne bakılırsa eski sadrazamdan daha fazla İttihatçılar'a boyun eğdiği anlaşılır. Dahiliye Nâzırı Talat ve Maliye Nâzırı Câvid beylerle Hariciye Nâzırı Rifat Paşa'yı yerlerinde bırakmış, Hareket Ordusu'nun diktatör kumandanı Mahmud Şevket Paşa'yı da Harbiye nâzırı olarak kabineye almıştı. Esasen kurduğu kabinenin bir İttihat ve Terakkî hükümeti olduğunu söylemekten çekinmiyordu (Tunaya, I, 26).

İttihatçılar'ın desteğiyle meclisten güven oyu alan Hakkı Paşa kabinesi kısa zamanda bu cemiyetin güdümüne girdi. Liyakatsiz kişilerin önemli mevkilere getirilmesi hükümete karşı duyulan güveni sarstı. İttihatçılar'ın tayin ettiği Kosova Valisi Mazhar Bey'in yanlış tutumu yüzünden Arnavutlar isyan etti (1 Nisan 1910). Hükümet bölge mebuslarının tavsiyelerini dinlemeyerek şiddete başvurdu. Harbiye nâzırının olayları silâhla bastırmaya kalkışması isyanın genişlemesine yol açtı. İttihatçılar'ın, muhalefeti susturmak için başlattıkları sindirme hareketi de sürüyordu. *Sadâ-yı Millet* gazetesi başyazarı Ahmed Samim sokak ortasında öldürüldüğü halde katilin bulunamaması iç huzursuzluğu arttırdı. Mecliste yavaş yavaş oluşan muhalefet hükümeti gensohurlarla sıkıştırmaya başladı. Ülke başta Balkanlar olmak üzere hızla iç karışıklıklara sürükleniyordu. Hakkı Paşa kabinesi Balkanlar'da iç barışı sağlamak amacıyla kiliseler kanununu çıkardı (3 Temmuz 1910). Balkan milletlerinin Rum Ortodoks kiliselerinden ayrıldıkları tarihten beri ara-

İbrahim
Hakkı Paşa

İBRÂHİM HAKKI PAŞA

larındaki en büyük anlaşmazlık konusu bölgedeki kilise, mektep ve vakıfların kime ait olduğu idi. II. Abdülhamid bu anlaşmazlık sayesinde Balkan milletlerinin Osmanlı Devleti aleyhine birleşmesini önlemeye çalışmıştı. Hakkı Paşa hükümeti çıkardığı bu kanunla ihtilâflı konuları nüfus oranına göre halletti. Böylece Balkan savaşlarının çıkmasına sebep olan Balkan ittifakının sağlanmasının yolu açılmış oldu. Aralarındaki en büyük anlaşmazlık konusu ortadan kalkınca Bulgar, Sırp, Karadağ ve Yunan devletleri Osmanlı Devleti'ne karşı Balkan ittifakını oluşturdular.

Ülkede önemli meselelerle uğraşıldığı bir sırada Hakkı Paşa hava değişimi bahanesiyle Avrupa seyahatine çıktı (Temmuz 1910). Seyahatte iken Meclis-i Vükelâ'ya Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi'nin ve sadâret işlerine Adliye Nâzırı Necmeddin Molla'nın vekâlet etmesi, İttihatçılar'ın hükümet işlerine daha fazla müdahalesine zemin hazırladı. Seyahati sırasında bazı Avrupalı devlet adamlarıyla da konuşan Hakkı Paşa, Osmanlı Devleti'nin bozulan iç ve dış dengelerini yeniden kurabilmek için İngiltere'ye yaklaşılması gerektiğine inanmaktaydı. Bağdat demiryolu projesi yüzünden bozulan Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin düzeltilmesi için harekete geçti. Osmanlı gümrüklerinin % 11'den % 15'e çıkarılmasına itiraz eden İngiltere'ye bazı tâvizlerin verilebileceğini hissettirdi. Hariciye Nâzırı Rifat Paşa da Hakkı Paşa'nın düşüncelerine uygun olarak hazırladığı bir notayı İngiltere'ye verdi (1 Mart 1911). Notada, iki devlet arasında başlıca anlaşmazlık konusu olan Bağdat demiryolu ve Basra körfeziyle ilgili meselelerin müzakere edilerek İngilizler'in istediği şekilde çözümlenebileceği ifade ediliyordu. Bütçe açığını kapatabilmek için gümrük gelirlerinin mutlaka artırılmasını isteyen Hakkı Paşa hükümeti her türlü tâvize hazır. Fakat İngilizler, İttihat ve Terakî yönetiminin gittikçe kötüleşmekte olduğunu görerek beklemenin daha yararlı olacağını düşündüler ve hemen cevap vermediler. 29 Temmuz 1911'de verdikleri cevabî notada ise yeni birtakım istekler ileri sürdüler (Bayur, II/1, s. 467-480). Bâbüalî bu notaya cevap vermeye hazırlanırken Trablusgarp Harbi patlak verdi.

Hakkı Paşa kabinesinin dış politikada yaptığı en büyük hatalarından biri de İtalya ile olan ilişkilerde ortaya çıktı. İtalya'nın eskiden beri Trablusgarp ve Bingazi vilâyetleri üzerinde istilâci emellerinin olduğu bilindiğinden bu iki vilâyet

tahkim edilmiş ve yerli halk silâhlendirilmişti. Roma sefirliğinde de bulunduğu için bunu çok iyi bilmesi ve ona göre tedbir alması gereken Hakkı Paşa nedense tamamen aksini yaptı. Bölgede mevcut askerî birlik Yemen'e gönderildiği gibi buradaki askerî malzeme de İstanbul'a nakledildi. İtalyanlar'a karşı koymaya çalışan Trablusgarp valisi ve kumandanı İbrâhim Paşa da görevinden alındı. Yerine yenisi gönderilmediğinden bölgede bir otorite boşluğu ortaya çıktı. Bu durumdan yararlanmak isteyen İtalya, asayişin sağlanamamasının ticarî çıkarlarına zarar verdiği gerekçesiyle Bâbüalî'ye bir nota vererek Trablusgarp'ın kendisine teslim edilmesini istedi (28 Eylül 1911). Notada, yirmi dört saat içinde olumlu bir cevap alınmadığı takdirde Trablusgarp'ın İtalya tarafından işgal edileceği bildiriliyordu. Hariciye nâzırlığı görevini de uhdesinde bulunduran Sadrazam Hakkı Paşa derhal kabineyi toplayarak İtalya'nın notasını görüşmeye açtı. Sadrazam konağında yapılan toplantıda bir karar alınamayınca konunun bir de sarayda müzakere edilmesini istedi. Bütün gece yapılan müzakereler sonunda İtalya'ya cevap yazılması ve diğer devletlerden de ara bulucu olmalarının istenmesi kararlaştırıldı. İtalya'ya verilen cevapta, işgalden vazgeçildiği ve Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne saygı gösterildiği takdirde İtalya'ya bölgede daha fazla ticarî ve siyasî imtiyazın tanınacağı bildirildi (29 Eylül 1911). Bunu yeterli bulmayan İtalya, aynı gün verdiği ikinci bir nota ile Osmanlı Devleti'ne resmen savaş ilân etti. Olayların bu noktaya gelmesinden kendini sorumlu tutan Hakkı Paşa, "Vaktiyle benim durumuma düşen sadrazamların padişahlar tarafından boyunları vurulurdu" diyerek aynı gün istifa etti (*Mufassal Osmanlı Tarihi*, VI, 3470). Böylece bir yıl sekiz ay on sekiz gün süren sadrazamlığı sona ermiş oldu. Muhalefet ve özellikle Trablusgarp mebusları Hakkı Paşa'nın Dîvân-ı Âlî'de yargılanması için meclise önerge verdilerse de İttihatçılar çeşitli siyasî entrikalarla meclisi feshettirerek Hakkı Paşa'nın yüce divana gönderilmesini önlediler.

Hükümet darbesiyle iktidarı tekrar ele geçiren İttihatçılar (23 Ocak 1913) Mahmud Şevket Paşa'yı sadârete getirdiler. Bu sırada Dârülfünun'da hocalık yapmakta olan İbrâhim Hakkı Paşa, İngilizler'in yardımını sağlamadan Osmanlı Devleti'nin devamının mümkün olamayacağını ileri sürüyor ve İngiltere'nin Almanya ile birlikte Osmanlı Devleti'ni koruyup kal-

kındıracağını savunuyordu (Bayur, II/3, s. 103-104). Hakkı Paşa'nın görüşünü benimseyen hükümet İngiltere ve Fransa'ya başvurmayla karar verdi. İbrâhim Hakkı Paşa Londra'ya, Maliye eski nâzırı Câvid Bey de Paris'e gönderildi (Şubat 1913). İbrâhim Hakkı Paşa, 17 Şubat 1913 tarihinden itibaren İngiliz yetkililerle müzakerelere başladı. Muhtevası Osmanlı kamuoyundan saklanan bu müzakereler sırasında âdetâ bağımsız hareket eden paşa, görüşmelerle ilgili olarak Bâbüalî'ye bilgi verirken daima kendi fikirlerini de ekliyor, Meclis-i Vükelâ'dan genellikle onun görüşleri doğrultusunda kararlar çıkıyordu. İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında başlayan bu müzakereler diğer devletlerin de dikkatini çektiğinden görüşmeler çok karmaşık bir hal aldı. İngiltere bir yandan Hakkı Paşa ile müzakereleri sürdürürken bir yandan da Almanya, Fransa, Rusya ve İtalya ile ayrı ayrı müzakerelere başladı. Bu devletlerle Osmanlı topraklarının geleceği konusunda yaptığı müzakereler Hakkı Paşa ile yapılan görüşmelere yön verdi. İngilizler, çok yönlü olarak başlattıkları bu müzakereler sonunda önemli gördükleri başlıca konuları kabul ettirdiler (6 Mayıs 1913). Buna karşılık Osmanlı hükümetinin üzerinde durduğu konulardan hiçbirinde herhangi bir anlaşma sağlanamadı.

Hakkı Paşa, İngiliz Hariciye Nâzırlığı'na 1 ve 24 Mayıs 1913 tarihlerinde iki muhtıra verdi. Burada Osmanlı gümrüklerinin % 11'den % 15'e çıkarılması, İngiliz tebaasından temettü vergisi alınması, Osmanlı ülkesindeki yabancı postahanelerle kapitülasyonların kaldırılması isteniyordu. İngiltere gümrük vergisinin artırılmasını, ancak padişahın Mısır'ın borçlanmasını yasaklayan fermanının kaldırılmasından sonra mümkün olabileceğini bildirdi. Uzun müzakerelerden sonra Hakkı Paşa bunu da kabul etti. Osmanlı isteklerinin bazı değişikliklerle İngilizler tarafından benimsendiği ve mutabakatın sağlandığı bir sırada Mahmud Şevket Paşa öldürüldü (11 Haziran 1913). Yeni sadrazam Said Halim Paşa görüşmelere devam edilmesini istedi. Londra sefiri Ahmed Tefrik Paşa, İngiliz Hariciye Nâzırlığı'na başvurarak İngiltere'nin destek ve yardımını temin için, Osmanlı Devleti'nin iki ülke arasındaki anlaşmazlıkları ortadan kaldıracak bir anlaşma yapmak istediğini bildirdi (12 Haziran 1913). Ertesi günü de Hakkı Paşa ile İngiliz Hariciye müsteşarı yardımcısı Sir Louis Mallet mutabakat sağlanan konular hakkındaki anlaşmayı parafe ettiler. Osmanlı hükümeti,

Hakkı Paşa'ya İngiltere ile Osmanlı Devleti adına antlaşma imzalama yetkisini verdikten (16 Temmuz 1913) sonra o da İngiliz Hariciye Nâzırı Sir Edward Grey ile sürdürdüğü müzakereleri tamamlayarak 29 Temmuz 1913'te beş antlaşmanın altına imza attı. Bunlar, Basra körfezi ve civarında Osmanlı-İngiliz nüfuz alanlarını belirleyen antlaşma, Şattülrap'ta seyr-i sefânin düzenlenmesi, Fırat ve Dicle nehirlerinde İngiltere'ye gemi işletme imtiyazının verilmesi, Osmanlı-İran sınırının belirlenmesi ve Osmanlı gümrük gelirlerinin artırılması ile yabancı postahaneler ve kapitülasyonlara ait antlaşmalardı. İlk dört antlaşma ile İngiltere, Basra körfezinde ve Şattülrap'ta hâkim duruma geliyor, daha önce İngiltere'nin Körfez şeyhleriyle yaptığı gizli antlaşmalar Bâbîlî tarafından kabul ediliyordu. Bahreyn adaları bağımsız hale getirilirken diğer şeyhler de yarı bağımsız oluyor, ayrıca İngiltere Şattülrap, Dicle ve Fırat üzerindeki nehir ticaretini tekeline alıyordu. Osmanlı Devleti'nin bu fedakârlıklarına karşılık İngiltere de Osmanlı gümrüklerinin % 11'den % 15'e çıkarılmasına razı oluyordu. Yeni gümrük tarifesi yayımlandıktan bir yıl sonra yürürlüğe konulacaktı. İngiliz tebaasından temettü vergisi alınması konusu İstanbul'da müzakere edildiğinden antlaşmaya alınmamıştı. İngiltere, yabancı postahaneler konusunda Osmanlı Devleti'nin haklılığını kabul etmekle birlikte, konu diğer devletlerle beraber müzakere edilinceye kadar kendi postahanelerinde Osmanlı pulu satılmasını kabul ediyordu. Kapitülasyonların kaldırılmasına karşı olmakla birlikte diğer devletlerin bu konuda görüşmeye razı olmaları halinde kendisinin de hazır olduğunu belirtiyordu.

Edward Grey, aynı tarihte bir nota vererek antlaşmaların yürürlüğe girmesi için bazı ihtirazî şartlar ileri sürdü. Bu şartlara göre 29 Temmuz 1913 tarihinde imzalanan antlaşmalarda kabul edilen hususların yerine gelebilmesi, ancak padişahın Mısır'ın borçlanmasını yasaklayan fermanını geri almasına ve Osmanlı Asyası demiryolları meselesinin halledilmesine bağlıydı. Demiryolu meselesinin çözümünü içinse devletlerin birbirleri ve ilgili şirketler arasında mevcut anlaşmazlık konuları üzerindeki müzakerelerin bitmesi gerekiyordu. Bu müzakereler sonuçlanmadıkça mesele tamamlanmış sayılmayacaktı. Ayrıca İngiltere petrol konusunda da bir antlaşma yapmak istiyordu. İbrâhim Hakkı Paşa da Grey'in ortaya koydu-

ğu bu ihtirazî şartlar muhafaza edildiği sürece antlaşmaların yürürlüğe girmeyeceğini ve ihtirazî şartlar İngiltere tarafından geri çekildiği anda antlaşmaların icra mevkiine konulacağını bildiren bir beyannâmeyi imzaladı. İngiltere'nin ileri sürdüğü konuların halledilmesi için müzakerelere devam edildi.

Hakkı Paşa, Edward Grey ile Aden, Nevâhî-i Tis'a ve Hadramut konularında da antlaşmalar imzaladı (9 Mart 1914). Bununla Aden ve ona bağlı dokuz nahiye ile Osmanlı Yemen vilâyetinin sınırları tesbit edildi. Osmanlı Devleti Hadramut üzerindeki haklarından vazgeçerken İngiltere de bölgeye başka bir devletin yerleşmesini önlemiş oldu. Ayrıca İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında sınır konusunda yapılmış olan protokoller tasdik edilmiş olmaktadır. Bu antlaşmalar hemen teâti edildi. Fakat 29 Temmuz 1913 tarihli antlaşmalar üç ay içinde teâti edilmesi öngörüldüğü halde bir türlü gerçekleştirilemedi.

Bağdat demiryolu projesinin ortaya çıkardığı meselelerle ilgili olarak taraflar arasında başlayan müzakereler sonucunda çeşitli antlaşmalar imzalandı. Bilhassa İngiltere ile Almanya arasında bazı isteklerinin Bâbîlî'ye kabul ettirilmesi için malî, siyasî ve mânevî baskı yapılması konusunda antlaşma sağlandı. Dolayısıyla Hakkı Paşa'nın Mahmud Şevket Paşa'ya Osmanlı Devleti'nin selâmeti için telkin ettiği İngiliz-Alman yakınlaşması Osmanlılar'ın aleyhine gelişti. Osmanlı hükûmeti âdetâ kendi eliyle düştüğü bu durumdan kurtulmak için İngiliz-Alman antlaşmasını görmezlikten gelmek istedi. Birkaç hafta sonra I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi Bâbîlî'yi bu antlaşmanın ağır şartlarından kurtardı. Hükûmet Hakkı Paşa'yı geri çağırdığı için müzakereler kesildi ve taraflar arasında imzalanmış olan bütün antlaşmalar tastik edilmeden kaldı. Böylece Hakkı Paşa'nın imzaladığı Osmanlı Devleti aleyhindeki pek çok antlaşma yürürlüğe girmemiş oldu.

I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte İstanbul'a dönen Hakkı Paşa 21 Temmuz 1915'te Berlin Sefâreti'ne gönderildi ve ölümüne kadar bu görevde kaldı. 10 Şubat 1917'de sefirlik uhdesinde kalmak üzere Meclis-i A'yân üyeliğine de tayin edildi. Sefirliği sırasında Almanya ile konsolosluk, suçluların iadesi, karşılıklı adli yardımlaşmalar, iki ülke vatandaşlarının ikametleri gibi birçok önemli anlaşmalara imza attı. Alman İmparatoru II. Wilhelm'in İstanbul'u üçüncü defa ziyareti

sırasında (14 Ekim 1917) ona refakat etti. Berlin sefirliği esnasında Aralık 1917'de başlayan ve Mart 1918'de sona eren Brest-Litovsk barış görüşmelerine Osmanlı murahhası olarak katıldı. 29 Temmuz 1918'de Berlin'de vefat eden İbrâhim Hakkı Paşa'nın naaşı İstanbul'a getirilerek Beşiktaş'taki Yahyâ Efendi Der-gâhı'na defnedildi.

Hakkı Paşa, Batı'yı iyi tanıyan ve Batılı fikirlerle sahip bir kimseydi. Döneminin diğer siyasetçileri gibi kısır bir döngünün içine sıkışmış ve devleti derinden sarsmış olan Trablusgarp Savaşı'nı zamanında farkedememişti. Öte yandan siyasî kişiliğini Abdülhamid döneminde kazanmamış olan Hakkı Paşa'nın görüşleri, II. Meşrutiyet parlamentosunun gürültüleri arasında kaynayıp gitmiştir. Yine de parlamentonun çalışmalarına fiilen katılarak yabancı sermayenin celbi, kapitülasyonların olumsuz etkileri ve devlet için ekonomik bağımsızlığın önemini vurgulayan konuşmalar yapmıştır. Hakkı Paşa'nın özel hayatı da tartışma konusu olmuştur. Özellikle Osmanlı devlet ricâlî geleneklerine uymayan tavırları, zaman zaman Beyoğlu'nda dolaşması ve sıradan vatandaş gibi davranarak buralardaki eğlence yerlerine ve kumarhanelere devam etmesi garip karşılanmıştır. Bu konuda kendisine yöneltilen eleştirilere aldırması ve hatta toplumun bu tavırlarına alışmasını beklemesi de onun bir zaafı sayılmış ve siyasî başarısızlıkları genellikle bunlara bağlanmıştır.

Siyasî hayatına yöneltilen bütün tenkitlere rağmen Hakkı Paşa'nın ilmî yönü herkes tarafından takdir edilmiştir. Üstün hitâbet ve yazı kabiliyetine sahip olan paşa, hızlı ve çalkantılı hayatına rağmen bazı eserler de kaleme almış, hocalığı sırasında talebelerinin hayranlığını kazanmıştır. Daha ziyade ders kitabı mahiyeti taşıyan eserleri şunlardır: *Medhâl-i Hukûk-ı Beyneddüvel* (İstanbul 1303), *Târîh-i Hukûk-ı Beyneddüvel* (İstanbul 1303), *Hukûk-ı İdâre* (I-II, İstanbul 1307-1308, 1312), *Usûl-i Mâlîye* (İstanbul 1315), *Mukaddime-i İlm-i Hukûk* (İstanbul 1319), *Hukûk-ı Düvel* (*Medhal-i Hukûk-ı Düvel*) (İstanbul 1327), *Târîh-i Umûmî* (I-III, İstanbul 1305-1306), *Küçük Osmanlı Târîhi* (İstanbul 1308), *Zübde-i Târîh-i Osmânî* (İstanbul 1309, 1312), *Muhtasar Osmanlı Târîhi* (Mehmed Azmi ile birlikte, İstanbul 1307, 1311, 1321), *Muhtasar İslâm Târîhi*, *Atlash* (Mehmed Azmi ile birlikte, İstanbul 1306, 1307, 1308, 1311, 1313, 1315).

BİBLİYOGRAFYA :

BA, Dahiliye Nezareti Kalemi Mahsus Müdüriyeti, nr. 46/46-2, Lef 39-46; BA, DÜİT, nr. 69 (3-47); BA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları, nr. 162/39, 179/12, 180/14, 231/215, 238/44, 241/233 A, B; BA, *Sicill-i Ahval Defteri*, nr. 183, s. 100; Mehmed Memduh, *Esvât-ı Sudûr*, İzmir 1328, s. 55-56; Halid Ziya Üşaklıgil, *Saray ve Ötesi* (İstanbul 1940), İstanbul 1981, s. 286-291; Da-nışmend, *Kronoloji*, IV, 381, 383-388, 396, 404; *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1963, VI, 3460-3472; İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, IV, 1763-1804; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Ankara 1940, II/1, s. 467-480; II/3, s. 103-104, 333-399, 406-414; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İstanbul 1984, I, 26, 29, 125, 154, 173-174, 273-275; III, 67-79; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım I*, İstanbul 1991, s. 345-347; Mehmed Selahaddin Bey, *İttihad ve Terakki'nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti'nin Yıkılışı Hakkında Bildiklerim*, İstanbul 1989, s. 3-41; İkdâm, sy. 6028, İstanbul 5 Aralık 1913, s. 3; sy. 6032 (9 Aralık 1913), s. 3; sy. 6035 (12 Aralık 1913), s. 3; sy. 6093 (8 Şubat 1913), s. 3; sy. 6098, s. 3; *Tasvir-i Efkar*, sy. 761, İstanbul 19 Mayıs 1913, s. 1; sy. 762 (20 Mayıs 1913), s. 1; "Hakkı Paşa, İbrâhim", *TA*, XVIII, 335-336; Feroz Ahmad, "İbrâhim Hakkı Paşa", *EP* (İng.), III, 993-994.

ZEKERİYA KURŞUN

İBRÂHİM HAMDÎ

(ö. 1176/1762-63'ten sonra)

Atlas adlı eseriyle tanınan
Osmanlı coğrafyacısı.

Hayatı hakkında bilinenler hemen tamamen kendi eserine dayanmaktadır. Bu gün Bartın'a bağlı olan Ulus ilçesinin Endüğü Çiftliği / Küçük Endüz köyünde doğduğunu belirten İbrâhim Hamdi ailesinin on iki imamdan Zeynelâbidin'e kadar uzandığını, dedesi Seyyid Hüseyin ve babası Seyyid Bayram'ın ziraatla uğraştıklarını, babasının II. Mustafa'nın (1695-1703) Avusturya seferleri dolayısıyla bir süre Tı-mışvar'da bulunduğunu, dönüşte Edirne'de öldüğünü ve Gazi Mihal Köprüsü başında gömüldüğünü yazar. Ayrıca ane tarafından akrabaları hakkında da geniş bilgi verir. Yine eserinden öğrenildiğine göre İbrâhim Hamdi çocukluk ve gençlik yıllarını babasının yanında önce Yanova'da, bu kalenin düşmesi üzerine de Tı-mışvar'da geçirdi ve tahsilini burada tamamladı. Tasavvufi terbiyesini, II. Mustafa ile III. Ahmed'in ikram ve iltifatlarına nâil olan Selim Dede'den aldı. Fakat asıl hocası kendisinden Arapça öğrendiği ve tefsir okuduğu el-Hâc Eyyüb Efendi'dir. Tı-mışvar'da dersiâm olan Peçuylu Pîri Ahmed Efendi de hocalarındandır. Yerli kulu beccilerinden olduğu anlaşılan İbrâhim Hamdi (*Atlas*, vr. 254^a), Tı-mışvar'daki

yirmi yıllık ikametini esnasında çeşitli görevler üstlenmiş, bu vesileyle de birçok yerde bulunmuştur. Zengin bir aileye mensup olduğundan bu şehrin 1716'da düşmesi dolayısıyla maddî yönden büyük zarara uğradı (a.g.e., vr. 255^b). Daha sonra Tırnova'ya döndü ve Hotin'e yerleşti. 1721'de başlayan Hotin Kalesi'nin tamirinde görev aldı. Ardından cebelhâne kâtibi, bir süre sonra da Hotin defterdarı ve Hotin muhafızı Abdi Paşa'nın kâtibi oldu. Başta İstanbul olmak üzere birçok merkezle, bu arada Lehistan'da bulunan müslüman Tatar oymağı Lipkalar'la yapılan yazışmalar onun tarafından gerçekleştirildi. 1727'de Amasra'ya giden İbrâhim Hamdi, 1733-1734 yıllarında İstanbul'da Akbiyık mahallesinde oturmuş, bu sırada Ayasofya Camii'nde I. Mahmud tarafından yaptırılan tamiriati incelemiştir (a.g.e., vr. 125^b). 1736-1737 seferleri sırasında ordu mensubu olarak İsakçı, Kartal ve Babadağı'nda bulunan İbrâhim Hamdi'nin bütün ömrü kendi ifadesine göre sınır boylarında geçmiş, 1749'da annesini ziyaret amacıyla memleketine gitmiş ve yoğun bir şekilde eserini telifle meşgul olmuştur. Vefat tarihi bilinmemekle beraber bunun, eserinde yer alan ve kendisine ait olan bir ilâvede görülen 1176 (1762-63) yılından sonra olduğu anlaşılmaktadır.

İbrâhim Hamdi'nin ciddi, dürüst, sorumluluk sahibi bir kişi olduğu, çeşitli dil-

leri öğrenmeye olan kabiliyetini Lipkalar'la yazışmalarda gösterdiği, seyahat etmeyi sevdiği anlaşılmaktadır. Hotin Kalesi'nin tamirinin bitimine Abdi Paşa'nın isteğiyle söylediği tarih manzumesi şairlik yönünün de bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu manzumeyi Rusçuklu Gümüş Kolçakoğlu Bekir Ağazade ta'lik hatla taşaya yazmış, İbrâhim Hamdi de bunu oyarak taşaya işlemiş ve tezhiplemiştir. Ayrıca başka mimari eserlere de manzum tarihler yazıp hakkâklık yaptığı, meselâ 1137'de (1724-25) ölen oğlu Seyyid Abdurrahman'ın mezar kitâbesini yazarak taşaya nakşettiği bilinmektedir. Zağarcıbaşı Kayyimoğlu Mehmed Ağa'nın yaptırdığı hayratın yazısı ve nakşı da yine ona aittir (a.g.e., vr. 278^a).

İbrâhim Hamdi'nin şöhreti *Atlas* adlı coğrafya kitabından gelir. İki cilt olarak telif edilen eserin sadece II. cildi bugün elde mevcuttur (aş. bk.). İlk cildi ve dolayısıyla dîbâcesini elâhından eserin ismi de bir süre meçhul kalmıştır. Karaçon İmre tarafından "coğrafyaya dair bir kitap" şeklinde bahsedilen eserin (*TOEM*, I/3 [1329], s. 188) adının *Atlas* olduğunu ilk defa, muhtemelen kitabın tamamını görmüş olan Bursalı Mehmed Tâhir kaydetmiştir (*Osmanlı Müellifleri*, III, 317). Nitekim eser üzerinde ilk çalışmayı yapan Tâlat Mümtaz Yaman da kullandığı nüshanın iç kapağında, daha sonra yazıldığı anlaşılan "Atlas-ı İbrâhim Hamdi Efendi,

İbrâhim Hamdi'nin *Atlas*'ından iki sayfa (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2044, vr. 276^b, 341^a)

